

tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine

Bülent Gül*

Özet

Bu makalede Türk tarım terminolojisinin iki temel teriminden biri olan *tarı-* fiili ve metinlerde tanıkladığımız bu fiilin türevleri olan *tarın-* “(toprak) işlemek”, *tarıl-* “ekilmek”, *tarıt-* “tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak”, *tarıtdur-* “ektirtmek” ve *tarımsın-* “ekin eker görünmek” fiilleri üzerinde durulmuştur. Fiilin, runik harfli Türkçe metinler, Budist ve Maniheizt çevre Türkçe metinler ile İslami çevre Türkçe metinlerdeki kullanım alanının belirlenmesi için çok geniş bir korpus taraması yapılmıştır. Fiilin modern Türk dili alanındaki durumlarına da değinilmiştir. Makaledeki amaç, hem Türk tarımının temel fiillerinden biri olarak karşımıza çıkan *tarı-* fiilinin kullanım alanlarını; hem de Türk tarım araştırmalarında dil malzemesinin ne kadar önemli olduğunu okuyucuya göstermektir.

Anahtar Kelimeler

tarı- fiili, tarım, Türk tarımı, Eski Türkçe, Uygurca.

Giriş

Türk runik harfli metinler, Budist ve Maniheizt çevrelerin Türkçe eserleri ile İslami çevrelerde yazılan Türkçe eserlerde, Türk tarım terminolojisine ait çok geniş bir malzeme bulunmaktadır. Türk tarım terminolojisinin temel fiilleri, *tarı-* ve *äk-* fiilleridir. Özellikle Eski Türkçe metinlerde *tarı-* fiili yaygın olarak kullanılmışken, daha sonraki tarihî Türk lehçelerinde yerini *äk-* fiiline bırakmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde de, *tarı-* fiilinden türemiş olan *tarım*, *tarla* ve *darı* kelimelerinin yaşadığını ve fiilin asıl anlamı olan “tarım yapmak, ekin ekmek” anlamındaki işlevini ve kullanım alanını *äk-* fiiline bıraktığını belirtmeliyiz (Gül 2009: 291-316).

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Ankara / Türkiye
bulentg@hacettepe.edu.tr

Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde tarımın temel fiili olan *tarı-* fiili ve metinlerde tanımlandığımız bu fiilin türevleri olan *tarın-* “(toprak) işlemek”, *tarıl-* “ekilmek”, *tarıt-* “tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak”, *tarıtdur-* “ektirtmek” ve *tarımsın-* “ekin eker görünmek” fiilleri üzerinde durulacaktır. Makale konusunun çok geniş olmasından dolayı, *tarı-* fiilinden türetilmiş bulunan ve metinlerde çok yaygın kullanım alanı tespit edilen *tarıy* “1. tahıl, hububat 2. ekin ekilmiş arazi, tarla”; *tarıyçı* / *tarıyçu* “tarımcı, ekinci”; *tarıyla* / *tarlay* “tarla”; *tarılyı* “anbar, ekin bulunan yer”; *tarıysız* (yer) “ziraat yapılmaya uygun olmayan yer”; *tarıy tarıyü yer* “tarım yapmak için kullanılan yer”; *yür tarıyü yer* “darı ekme yeri, tarla”; *kepez tarıyü yer* “pamuk ekmek için gerekli yer”; *ekindi tarıy* “ekilen tohum”; *baldır tarıy* “ilkbahar başında ekilen ekin”; *bül tarıy* “eskimiş; nemden bozulmuş tahıl”; *tubunlu* *tarıy* “kesmikli buğday” gibi isimlere ve terimlere bu makalede yer vermeyi uygun bulmadık. Ancak, konumuzla ilgili bölümlerde, bunlara yer yer değindik. Ayrıca yazının sınırlarını aşmamak için *tarı-* fiilinin kullanım alanlarını gösteren örneklerin hepsine de yer veremedik.¹

Tarihî ve Modern Türk Lehçelerinde *tarı-*

tarı- fiili runik harfli Türkçe metinlerde geçmez; ancak, bu fiilden türetilmiş bulunan *tarlay* “tarla” [Aldı Bel I ve II Yazıtı (Y 12, Y 72)] adına rastlamaktayız. Bu durum, *tarı-* fiilinin varlığını gösterir. Fiil, Budist-Maniheist Türk çevresi metinlerinde sıkça geçer (ED 532b). Aynı şekilde, 13.-14. yy. Sivil Uygur Belgelerinde de fiil sıkça karşımıza çıkar (bk. Yamada 1993). Fiil, İslami Türk çevresi yazı dili Karahanlı dönemi eserlerinden *Divanü Lugat’it-Türk*’te (MK) *tarı-* (Dankoff ve Kelly II. 559), *Kutadgu Bilig*’de (KB) *tarı-* “ekmek” (Arat 1979²: 426), *Atabet’ül-Hakayık*’ta (AH) *tarı-* “ekmek” (Arat 1992: LX; 55) ve Kur’an tercümesi *tarı-* “ekin ekmek, ziraat yapmak” (Kök 177r/9=012/047) şeklinde tanımlanmaktadır. Harezmi çevresi metinlerinde *tarı-* (Borovkov 2002: 252) şeklinde tanımlanırken, dönemin diğer eserlerinde yer almamaktadır. Kıpçakça eserlerden CC’de *tarı-* “ackern, bebauen” (Grønbech 1942: 236) şeklinde tanımlanır. Ayrıca yine bu dönem eserlerinde bu fiilden türetilmiş *tarla* “tarla” (Toparlı 2000: 142) kelimesi ile karşılaşılır. Çağatay Türkçesi’nde de fiil, *tarı-* “sâçmaq, sepmâq, ekmaq”, “*Köksini kildi Navâiy çu şiyer / Tuxm mexringni bu mazra’da târib*” (Nevai III: 246) anlamları ile tanımlanır. Batı Türkçesine baktığımızda fiilin kullanılmadığı; ancak, bu fiilden türetilmiş kelimelerin kullanıldığı görülür: *tarıça* “darı kadar” (KDK 125-10), *taru* “darı”, *taruca* “darı kadar” (TS 204).

tarı- fiilinin Modern Türk dili alanındaki durumunu da şu şekilde gösterebiliriz. Fiil, Yakut ve Halaç Türkçelerinde tanıklanamamıştır.² Çuvaş Türkçesinde de fiil tanıklanamamaktadır; ancak, bu fiilden türetilen *tırı* “mısır, tahıl taneleri, buğday” sözcüğü görülmektedir (Fedetov 1996: II, 268). Yegorov da *tırı* “1. xleba v zerne” 2. xleva na kornyu; posevi” anlamını verir ve *tarry* ile bağlantı kurar (1964: 268). Kuzey-doğu (Sibirya) dil alanında Tuva Türkçesinde *tarur* “1. seyat’ 2. paxat’ 3. sajat’ 4. delat’ privivku 5. osemenyat” (Tenişev 1968: 482), şeklinde tanıklanmaktadır. Altay Türkçesinde “dikmek” anlamı ile *tarı-* “dikmek”, *tarıgan ağaç* “sık dikilmiş ağaç” (Naskali vd. 1999: 169b) yaşamaktadır. Şor Türkçesinde de bu fiilden türetilmiş *taraa* “darı, mısır” (Akalin vd. 1995: 110) adı tanıklanmaktadır. Kuzey-batı (Kıpçak) dil alanı içinde Kazak Türkçesinde *tarı* “1. darı, akdarı 2. darı tanesi” (Koç vd. 2003: 524) adı tanıklanırken; fiil, Başkurt Türkçesinde *tarı-* (Agişiv vd. 1993: II. 324a) ve Sibirya Tatar ağızlarında *taru-* /*tarı-* “suçivatisya” (Tumaşeva 1992: 204a) anlamıyla karşımıza çıkar. Karay Türkçesinde de fiilden türetilmiş *tarlav* “tarla” adı tanıklanmaktadır: *tarlav* Kar.L., Kar.T., Kar.K. *tarlav* “paşnya, polye, niva” (Baskakov vd. 1974: 515). Fiil, Kumuk Türkçesinde *tari* “próso // prosyanóy” (Bammatova 1969: 305); *tarlav* “1. jniv’ö 2. póle, niva” *buday tarlav* “pşeniçnaya niva” (Bammatova 1969: 305) örnekleri ile karşımıza çıkar. Karaçay-Malkar Türkçesinde de fiil tanıklanmıştır: *tarı-*, *cer tarı-* (Tavkul 2000: 379).

“Güney-Doğu Türk dili alanı lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesi ve ağızlarında, Türkiye Türkçesindeki *der-* “toplamak; ekin toplamak; yağmak” fiili ile bağlantılı olan *ter-* fiili karşımızdadır:” *ter-* “1. ekmek, ekim yapmak, ekin işi 2. toplamak, bir araya getirmek” (Necip 1995: 403). Ağızlarda ise *teri-* /*teji-* “to cultivate, to grow, to plant, to sow” (Jarring 1964: 306); *tırı-* “to sow, to cultivate, to plant” (Jarring 1964: 307) fiilleri görülmektedir. *tarı-* fiili ve türevleri, Özbek Türkçesinde ve Salar Türkçesinde de tanıklanmaktadır: Özb. *tarik* “darı” (Yusuf 1994: 257); Salar: *ter-*, *teri-* *tere-* (Xu 2000: 36; 93, 270), Doğu Türkistan Salarcası *dere-*, Çinghai Salarcası *dere-* (Xu 2000: 36, 93, 270).

Güney-Batı (Oğuz) dil alanından Türkmen Türkçesi sözlüğünde fiil geçmez; ancak, *darı* “şalı yösümlüğüne meñzeş yösümlük ve onuñ ovnuçak sarı däneli hasılı; *serçeden gorkan darı ekmez*” (Hamzayev 1962: 239b) kullanımının tanıklanması ve örnek verilen deyimden de görüleceği üzere, fiil, yerini *ek-* fiiline bırakmıştır. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde de *tarı-* fiili yerini *ek-* fiiline bırakmıştır. Ancak, *tarı-* fiilinden türetilmiş *tarım* ve *tarla* adları yaşamaktadır: *tarım* “Gerekli, yararlı bitkileri yetiştirmek amacıyla

toprak üzerinde yapılan çalışmaların bütünü, ziraat” (TüSl. 1998: 2139), *tarla* “1. tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası 2. deniz hayvanlarının çoklukla bulunduğu yer: *Midye tarlası, İstiridyeye tarlası*” (TüSl. 1998: 2140). Horasan ve Azerbaycan Türkçelerinde ise fiil, tanıklanamamıştır.

Türkçe *tarı-* fiili, Ana Altay söz varlığının bir unsuru olarak EDAL yazarları tarafından **tiora-* “(toprağı) ekmek” şeklinde tasarlanmıştır (EDAL 2003: 1438). Ancak, Altay dillerinin soy akrabalığı tezini reddeden Doerfer’e göre, Moğol Yazı Dilinde tanıklanan ve ortak Ana Altay söz varlığına kanıt olarak getirilen *tari-* fiili Türkçeden Moğolcaya geçmiş ödünç bir sözcüktür (Doerfer 1963-1975: I. 244-245; II. 480-482). Fiilin türevlerinin Macarcaya geçtiği de bilinmektedir. G. Kara, Moğolca makalesinde Türkçe *tarlay* “tariyanı gazar/tarım yeri” sözcüğünün Macarcaya *tarló* “had-san tariyanı gazar/tarım yapılan yer” şeklinde geçtiğini; “kalın un, darı” anlamında da *dara* sözcüğünün yaşadığını belirtmiştir (Kara 2001: 58).

Fiilin Moğolcadaki çeşitli biçimlerdeki kullanımını da kısaca ele almayı uygun görüyoruz. Fiil, modern Moğolcada yaşamaktadır: *tarixu* “säen, anbauen; kultivieren, pflügen; bestelen (den Acker) (WMS 1941: 92); *tarihya* “ackerbau, Feldbestellung”; (WMS 1941: 92); *tariyan* (tar’ân) “Saat; Getreide, Korn” (WMS 1941: 92); *tariyalang* (tar’âlang) “Feld, Ackerfeld” (WMS 1941: 92) gibi. Memluk-Kıpçak sahası Moğolca sözlükleri *tarı-* fiilinin kullanımını verirken Türk terminolojisi yönünden de önemli bilgiler sunar. *İbni Mühenna Lüğati*’nin Moğolca kısmında fiilin geçmiş zamanlı çekimi *tariba* (KR 197b) şeklinde verilmiştir. *Mukaddimet’ül-Edeb*’in Moğolca kısmında *tari’ân* = *ekin* (Poppe 1938: 341); *qaduba tari’âni* = *ordi ekini* (Poppe 1938: 286); *tari’ân ora* = *aşlık³ orası* (Poppe 1938: 341); *tari’ânu yacar* = *ekin yeri* (Poppe 1938: 341) gibi kullanımlar göze çarpar. Burada ilginç olan şudur: Moğolcaya Türkçeden geçtiği bilinen *tarı-* fiilinin yine Türkçe karşılığı bu sözlükte *ekin* ve *aşlık* gibi Türkçe kelimeler ile verilmiştir. Demek ki, özellikle 11. yüzyıldan sonra Türkçe metinlerde yaygınlıkla görülmeye başlanan *äk-* fiili yerini sağlamlaştırmış ve *tarı-* fiilinin yerine kullanılmaya başlanmıştır: *äkiş-* “birlikte ekmek” (Yüce 1993: 118); *äk-* “ekmek” (Eckmann 1995: 435-1); CC -; *ek-* “ekmek” (Toparlı 1999: 108); *ek-* “ekmek, ekin ekmek” (Toparlı 2000: 104), *ekmek* “ekin ekmek” (Battal 1934: 28); *äk-* “ekmek” (Özyetgin 2001: 457); *ek-* “ekmek” (Atalay 1945: 167).

tarı- fiili ile ilgili köken bilimsel görüşler de şu şekildedir: Doerfer, *tariy* sözcüğünün *tar-* “verstreuen” (dağıtmak, saçmak, serpmek) fiilinden geldiğini iddia eder. Doerfer’in sözcüğün kökeni olarak *tar-* fiilini tasarlamasında, Maniheist Türk çevresi metinlerinden M III 13,6’da geçen (t’r’γ) *taray* biçimi etkili olmuştur. Doerfer, bu çerçevede tarihî Türk dili metinlerinde

tarrı yanında *tarı* şeklinin var olmasını dikkate alarak ve ikinci hece ünlüsünü bağlantı ünlüsü kabul ederek sözcüğü *tar-* fiiline temellendirmektedir (1982: 114). Doerfer'in yukarıdaki görüşlerini değerlendiren M. Erdal, onun bu görüşüne katılmaz. Zira Erdal'a göre "dağıtmak" anlamlı *tar-* fiili, "taşımak, dağıtmak, zarar vermek" gibi olumsuz bir anlam içerir ve *tarrı* sözcüğü ile aynı kökene sahip olamaz. M. Erdal bu anlamda *tar-* fiilinin öznesinin ETŞ 11, 22'de *nizvanı* ve KB 2268'de ise *yazğı* sözcükleri olduğunu ifade ederek *tar-* fiilinin olumsuz anlamına dikkat çekmiştir. Buna göre *tar-* fiilinden *tarik-*, *taral-* ve *tarkar-* fiillerinin türediğini; buna karşılık *tarrı*, *tarrıçı*, *tarrılayı*, *tarıt-* ve *tarıtdur-* sözcüklerinin tarım ile ilgili olduğunu ifade eder (1991: 206). Dolayısıyla M. Erdal, *tar-* ve *tarı-* fiillerinin farklı fiiller olduğunu iddia eder.

Hamilton da Budist çevrenin erken tarihli eserlerinden "tarım yapmak" çekirdek anlamı ile geçen *tarı-* fiilini "dağıtmak, ekmek, (bir tarlayı) işlemek" olarak anlamlandırarak *tarı-* fiili ile *tara-* "taramak, saçlar vb. dağıtmak, tırmıklamak" eylemi arasında bir bağ kurmuş ve her iki fiili de MK'ye gönderme yaparak *tar-* fiili ile ilişkilendirmiştir. Hamilton, iki biçimin de *tar-* "dağıtmak" eyleminin pekiştirmeli türevleri olabileceğini belirtir (Hamilton 1998: 219). Hamilton, T. Tekin'e dayanarak sözcüğün son hece ünlüsünün *tarı-* olarak uzun olabileceğine de dikkat çeker. *tar-* "dağıtmak" fiilinin en erken tanıkları, erken İslami çevre Karahanlı eserlerinden MK'de *bäg süsin taradı* "Bey ordusunu dağıttı, firkalara böldü, ayırdı"; *ärdim süsin tarıp* "yakaladım ve ordusunu dağıttı"; KB 2268'de *yağısın tarar* "düşmanını dağıtır" (Arat 1979²: 241) örneklerindedir. Hamilton'un işaret ettiği *tara-* fiili de en erken 11. yüzyıldan, MK ve KB'de tanıklanmıştır. MK'de *tara-* için verilen birinci anlam "taramak (saç vb.)"dir. Kâşgarlı Mahmut, *tara-* maddesi altında, orijinalinin *tar-* olduğunu belirterek *ol anıñ süsin taradı* "O onun ordusunu dağıttı" örneğini vererek *taradı* yerine *taradı* olarak da söylendiğine dikkat çekmiştir. *tar-*'ın bu kullanımının diyalektal bir tasarruf olduğunu ileri sürebiliriz, zira *tara-* sözcüğü "dağıtmak" anlamı ile KB (4829, (Arat 1979²: 483) ve MK dışında tarihsel Türk dilinde tanıklanmamıştır. Ancak, Kaya 1994'te geçen *ülüñ tarıtıp övkäçi ärsär* (594-8/10) "pay/hisse dağıtıp öfkeli ise" cümlesinden yola çıkarak, *tarı-* fiilinin "dağıtmak" anlamının olduğunu da düşünebiliriz.

M. Räsänen, etimolojik sözlüğünde MK'deki, tarihsel ve modern Türk dilindeki "kämnen, eggen, harken" olarak tanımladığı *tara-* biçiminin proto-tipini **tarıya-* olarak kurar ve Moğolca Kalmuk diyalektinden *tar* "Haar, Haarsorte", *tara-* "sich ausbreiten", *taraga* "ausbreiten" ile karşılaştırır (Räsänen 1969: 464).

Tekin, Türkçedeki kök hece ünlü uzunluklarıyla ilgili eserinde hem *tar-* fiilinin MK'daki yazımına hem de Türkmen Türkçesi *dāra-* “kaçıp gitmek, uzaklaşmak” biçimine dayanarak Proto-Türkçe biçimine “dağıtmak, yaymak” anlamı verir ve bu fiili, **tār-* şeklinde tasarlayıp kurar (1995: 174). Bu doğru olmalıdır. *dāra-* fiili Türkmen Türkçesinde “1. yakın aralığa çapıp geçmek (at hakda) 2. Hücüm etmek, okdurulup toplulmak, çozmak” anlamlarına sahiptir (Hamzayev 1962: 239a).

tara- sözcüğü Orta dönem İslami çevrenin hem Batı hem de Doğu Türkçesi eserlerinde “taramak (saç vb.)” anlamı ile tanıklanmıştır (bk. sırası ile TS -, fakat *tarakçı* “tarayıcı”; *tarandı* “saçı ve sakalı tararken dökülen kıllar” (TS 204); NevayîL *tara-* “taramak (saçını)” “*Gar nixân sâçing tarar maşşâta kelsunkim, erür / Kirpigimdin şâna, aşkimdin suv, küz xilvatsarây*” (NevayîL III: 183). Türkiye Türkçesinde de *taramak* “1. bir şeyin tellerini birbirinden ayırıp karışıklığını gidermek” anlamı ile kullanılmaktadır (TüSL. 1998: 2137).

Tarihsel Türkçe Metinlerde Kullanımı

Burada *tarı-* fiilinin tarihsel Türkçe metinlerdeki kullanımına dönersek, muhtemelen en eski Türklerin tarımda toprağın dağıtılma ve sürülme süreçlerinin ifadesinde kullandıkları çekirdek fiilin *tarı-* olduğunu görürüz. Sözcük Türk runik harfli metinlerde henüz tanıklanmamış olmakla birlikte, bundan türev *tarrylay|tarlay* “tarım yapılan yer, tarım toprağı, tarım arazisi, tarla” sözcüğünün Ötüken Uygur Kağanlığı dönemi kağanlık yazıtlarından 753 tarihli Terx (Taryat) yazıtında *ötügen eli tägräs eli äkin ara tbyam tarrylayım...* (Tekin 1983: 806) “Ötüken yurdu ile Tegres yurdu arasındaki vadilerim ve tarlalarım...” şeklinde, Yenisey bölgesi yazıtlarından Aldı Bel I ve II (Y 12, Y 72) yazıtlarında⁴ daha ileri ve geç bir biçimle, *tarlay* olarak tanıklanmış olması *tarı-* fiilinin varlığını Kök Türk ve daha öncesi dönemler için de destekler niteliktedir.

Kök Türk ve takip eden Ötüken merkezli Türk kağanlıkları döneminden kalma runik harfli metinlerde *tarı-* fiili tanıklanmamış olsa da, müştağı *tarrylay-tarlay*'ın bulunması, bu fiilin eski Türk tarım terminolojisi içinde kesin olarak kullanımda olduğunu düşündürmektedir. Bu türev isim, içinde bir başka türev ismi de barındırmaktadır: *tarry* “harf. tarım yapma işinden elde edilen şey”, yani “hububat”. *tarry* sözcüğü de Kök Türk devresinden ve Ötüken Uygur Kağanlığının taş yazıtlarından henüz tanıklanmamıştır. Ancak, Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde düzenlendiği düşünülen Türk runik harfli *İrk Bitig*'in sonucu “iyi” olan 53. ırkında bu sözcük geçer. Bu ırkta yağmurun yağmasının iyi sonuçlarından biri olarak *tarry* “ekin”in olgunlaşması verilir (Tekin 1993: 22). *tarı-* fiili, tek başına

“tarım yapmak” olarak olmasa bile, bu *tarıy* sözcüğüyle bir etimolojik figür (iştikaklı cinas) oluşturarak *tarıy tarı-* şeklinde Budist çevrenin erken tarihli eserlerinden Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinde, kazanç yollarının sayıldığı bir söylem parçası içinde *qazyanç nāñ tarıy tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miñ tümān bulur* “Kazanç konusunda ekin ekmekten daha iyisi yok, nitekim kim bir ekse, binlerce onbinlerce bulur” (Hamilton 1998: 33) içinde tanıklanmıştır. Müller 1910’da (77, 27) da bağcılık, meyvecilik ve tarımcılığın art arda sıralandığı *bay borluq ı tarıy tarımaq yıırında* cümlesinde de geçer. Tarımcılığın bir meslek, tarım yapmanın da kazancı bol bir iş olarak gösterildiği Budist Kalyanamkara ve Papamkara sutrasını dinleyen Türk soylu kitleye tarımcılık ve tarım yapmanın getirisi yüksek bir iş olduğu bilgisi hiç de yabancı gelmemiş olsa gerektir.⁵ Nitekim aynı çevreden geç tarihli 13.-14. yüzyıllardan kalma Doğu Türkistan Uygur sivil belgelerinin büyük bir bölümü arazi sahipleri ile kiralayıcılar arasında akdedilen tarım arazisi sözleşmelerine aittir ve bu senetlerde, hem *tarıy tarı-*, hem de tek başına *tarı-* fiili “tarım yapmak” sıkça geçmiştir:

taşıqqa utmışqa bu yirlärimni tarıy yizün tip (Yamada 1993: Mi28-9)
 “Taşık’a, Utmış’a bu yerlerimi ekip yesin diye”; *näçä urıy batsar ikägü tāj ündürüp tarıy biz* (Yamada 1993: RH07-5/6). “Ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz”

Erken tarihli çeviri bir eser olan *Maitrisimit*’in Hami nüshasında geçen aşağıdaki parçalarda *tarı-* fiili ile anlatılan tarım yapma işinin süreçleri sırayla anlatılmaktadır.⁶ Aşağıda *Maitrisimit*’ten verilen ilk örnek metin pamuk tarımı ile ilgilidir ve “Ekip biçmek, tarım yapmak” şeklinde anlamlandırabileceğimiz *tarı-* fiili *käbüz tarı-* “pamuk tarımı yapmak” şeklinde özelleştirilmiş pamuk ekiminden bez dokumasına uzanan süreçler sıralanmıştır. Çeviri bir eser bile olsa, metinde tarım süreçlerinin adlarının Türkçe olması, Budist Türklerin tarıma, daha ileri olarak pamuk tarımına yabancı olmadıklarını göstermektedir. Nitekim, bu durumu, daha geç tarihli sivil metinler de gösterecektir:

patini kız inçä tip tidi ... käbüz tarısaıyüq ödtä gautami qatun kntü iligin urıy saçı... otayı ödtä kntü iligin otadı suwayı oıyurda suwtın suwap açıntı öz iligin äwdidi kntü özi arıtıp qanlap öz iligin tıdıp özi äñirip özi böz toqudı (MaitriH V.: 2232/2238 -s. 172) “Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip yapıp kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu”

tarıyçı todunlarıy oqıp inçä tep yarlıqadı qayı kábäzkä ya[ra]sı säkiz türlüg adruqın tükällig yer ärsär anı sizlär suwap sıp sapanlap anuq uruqlar kim män täjri täjrisi burxan üçün kábäz tarıyur män (MaitrH V.: 2412/2416 s. 184) “Ekinli brahmanları çağırıp şöyle dedi: Hangi pamuğa uygun sekiz türlü mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp hazırlayınız ki ben yüce Burhan için pamuk ekiyorum”

Hem Budist içerikli eserlerde hem de sivil metinlerde *tarı-* fiilinin *tarıy* ile birlikte *tarıy tarı-* “ekin ekmek” şeklinde kullanılması, Türkistan Türklüğünün hububat tarımını pek iyi bildiklerini, hatta bu alanda tarım çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. *käpüz tarıyur yer* “pamuk ekilecek yer, pamuk tarlası”; *yür tarıyur yer* “darı ekilecek yer, darı tarlası” gibi tarım arazisi tanımlamalarında görülen özelleşme buna açıkça işaret etmektedir. Böyle kullanımlara bakarak, işi bildiren *tarıy tarı-* fiili ile işin yapıldığı yeri bildiren *tarıy tarıyur yer* tamlamasının, daha çok hububat tarımının anlatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sivil metinlerden seçilen aşağıdaki söylem parçaları bunu destekler niteliktedir:

tarıy tarıyur yer kargäk bolup (Yamada 1993: RH05-3) “hububat (darı) ekmek için yer gerekli olup ...”; *maña elçikä tarıy tarıyur yer kargäk bolup* (Yamada 1993: RH07-2/3) “bana; Elçi’ye hububat (darı) ekmek için yer gerekli olup”

tarı- fiili Budist ve Maniheizt Türk çevresine ait eserlerde hem asıl hem de yüklendiği dinî metaforlu anlamlarıyla beraber sıklıkla tanıklanmıştır. Budist çevrenin hem dinî hem de sivil belgelerinde fiilin kullanım alanı, onun, bu dönemde genel bir teknik terim gibi kullanıldığını belirlemede yardımcı olmaktadır. *tarı-* fiili dinî metinlerde hem tek başına hem de *äk-* “ekmek, saçmak”, *saç-* “saçmak” ve *tik-* “dikmek” fiilleriyle birlikte geçmiştir. *tarı-* fiili geçişlidir. Fiil bu çevre metinlerinde tek başına veya *äk-* ile *qılınç* “iş, amel”, *tik-* ile beraber (*töz*) *yıltız* “kök”, *saç-* ile *uruç tarıy*, tek başına olarak *yıltız*, *uruç*, *tarıy*, *uruç tarıy*, *ı tarıy tüş yemiş*, *bay borluq ı tarıy* nesnelere aldıkları tanıklanmıştır. Fiilin hem “tane”, “habbe” gibi saçılarak ekimi yapılan *uruç*, *tarıy* gibi tohum veya hububat adlarıyla, hem de *ı tarıy tüş yemiş*, *bay borluq ı tarıy* gibi bağcılık ve meyvecilikle ilgili terimlerle kullanılmış olması, *tarı-* teriminin “tarla tarımı yapmak” yanında, “üzüm ve meyve tarımı yapmak” şeklinde genelleşen bir “tarım yapmak” değerinde de olduğunu gösterebilir. Ayrıca “tarım yapma, ekin ekme” işinin *tarı-* fiiliyle yapıldığı ve bu işin de, *ı tarıy tarımak*, *tarıy tarımak* şeklinde anlatıldığını görüyoruz.

äksär tarısar (Zieme 1991: 242) “(ekin, tohum) ekse²”
tarıy tarır yerin bodun tarınıp yer başıña qalan tutup (TT I. 208) “darı ekilecek yeri halk ekip biçip, yer başına (da) kalan (vergisini) verip”

arasında ät'özün birlä yoqlıy asrıly qıbyu üçün baxşıqa kargäklig taş al'maq ı tarıy tarımaq : satıy yulıy qılmaq suv kötürmək (Kara ve Zieme 1977: 35) “arasında vücuduyla faydalı olmak için Bahşıya gerekli taş almak, ekin ekmek (tarım yapmak), satış-ticaret yapmak, su götürmek”

bu kábüz üzäki mu bözüg ayur sän ötrü patini qız inçä tip tidi bu özi tarımış kábäzi üzä yip äñirip böz toqımış ärür (MaitrH V.: 2422/2424- s. 184) “bu pamuktan bezi mi söylüyorsun? Sonra Patini kız şöyle dedi: Bu, kendisinin ektiği pamuk ile ip eğirip bez dokumuş olduğu bezdir”

bax borluq ı tarıy tarımaq ıyırında (Müller 1910: 77, 27) “bağ₂ ekin₂ ekmek uğrunda”

bodıstv bor bəgn'i içgüci ı tarıy tarıyıcı ävlig barqlıy toyın közünmiş tæg (Kara ve Zieme 1977: A 95-96) “Boddhisattva şarap₂ içen, ekin eken, evli barklı öğrenci görünmüş gibi”

tarı- fiilinin eserlerde “yapılan işler”i de göstermesi bakımından metaforik kullanımları ilginçtir. Budist Türk çevresi metinlerinde *tarı-* fiili, *edgü yiltızlıg uruğug tarı-* “iyi kök tohumunu ekmek”, *[edgü] yiltızlıg uruğ tarıg saç-t[arı]-* “iyi kök tohumunu saçmak, ekmek”, *edgülig töz yiltız tik-tarı-* “iyi kök dikmek ekmek”, *üç ärdinilig tarıylay ädgü qılınç içintä saç-tarı-* “üç mücevher tarlası içinde iyi amel saçmak, ekmek” örneklerindeki gibi metaforlu olarak kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, *tarı-* fiilinin yerini, hem asıl ve hem de metaforlu anlamlarıyla, *äk-* fiili alacaktır (bk. Gül 2008).

burqanlarqa yaqın tapınmaduq erserler azu yme nomluy şasınta [edgü] yiltızlıy uruy tarıy saçmaduq t[arı]maduq bütürmeyük bışurmayuq erserler (Kaya 1994: 337-8/11) “Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (şāsana) [iyi] kök tohumunu₂ saçmamış₂ ve olgunlaştırmamış iseler”

bo ärür alqu tınlıylarınñ tözlärinçä nom nomlap tarımaduq ädgü yiltızlıy uruyların tarıtıp tarımış ädgü yiltızlıy uruyların bütürüp bışurup ädgükä mänikä yaratmaqqa tayanıp küç küsün p(a)ramıtıg tükäl bütürmək (Kaya 1994: 301-22/24+302-1/6) “Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanınp güç₂ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak”

quşalamul tigme edgülig töz yultız tikser tarısarlar (Kaya 1994: 168-2/3)
“kuşalamula denen iyi kökü₂ dikseler ekseler”

bökünki künke tegi üç erdinilig tarırlay içinte saçmış tarımış neçe buyan edgü kılınçlarım erser (Kaya 1994: 168-20/22) “bugünkü güne kadar üç mücevher tarlası içinde saçılmış ekilmiş ne kadar iyi amellerim₂ varsa”

[öjyrä ajuntaqtı] qılınçnıñ tarımış äkmiş t(a)varnıñ tüşin utlısın bilmädin (Warnke 757) [UWb. 362] “önce dünyadaki amelin ekmiş² malın karşılığını² bilmeden/tanımadan”

İslami çevre Türkçe eserlerinde de *tarı-* fiilinin metaforlu kullanımlarına tanık oluyoruz. Bu eserlerde geçen örneklere göre dünya ile *tarırlay* “tarla”; dünyada yapılan işler ile de tarınan/ekilen tahıl ürünleri arasında ilişki kurulmuştur:

tarırlay erür dünya ilig qutı / tarısa orar er tirilgü otı “Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse, hayat ekinini biçer” KB 1393 (Arat 1994: 109); *tarırlıq tep aymış ajunnı rasul tarırlıqta qatlan tarı ädgülik* “Resûl, dünya için, tarladır demiş; tarlada çalış çabala ve iyilik ek” AH 191/192 (Arat 1992: 89)

tarı- fiili, 13.-14. yüzyıl ile tarihlendirilen sivil Uygur metinlerinde de sıkça geçmiştir:

taşıqqa utmışqa bu yerlärimni tarıp yezün tep (Yamada 1993: Mi28-9) “Taşık’a ve Utmuş’a bu yerlerimi ekip yesin diye”

näçä urıy batsar ekägü täñ ündürüp tarır biz (Yamada 1993: RH07-5/6) “ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz”

özi tarızun taplamasar adın kişikä ötgürü satzun (Yamada 1993: Sa02-14) “kendisi eksin. Uygun görmezse başkalarına geçirerek satsın.”

s(a)ñigik yerni tarıp säkin bermädin “manastıra ait yeri ekip säkin (vergi-si) vermeden” (Radloff 1928: 77-13, Özyetgin 2004).

Sivil Uygur Belgelerinden Radloff 1928’de *bor* “şarap” imâl edilişi *tarı-* ile ifade edilmiştir. Bilindiği üzere *tarı-* fiili genellikle “tarla tarımı yapmak; hububat ekmek” için kullanılmaktadır. Bu nedenle de *tarı-* fiilinin *bor*’la birlikte kullanılması ilginçtir. Burada bahsedilen şarap yapımı değil, “şarap yapmak için üzüm bağında üzüm dikmek” olmalıdır:

korumçı oylunıñ qoyın yıl bir yegirmiş ay bir otuzqa borçı sabıyarqa bor tarırlay balıqta müngü bir at ulay baçaya tarı yosınta bolmış t(ä)rs berip bir yarım baqır kümiş kuçırına tutzun “Korumçı Oğul’un koyun yılı

on birinci ay(ın) yirmi birinde şarapçı Salgar'a şarap üretmek için şehirde binilecek bir ulak atı Baçağa-tag nizamına aykırı olarak verip bir buçuk bakır gümüş kupçırı yerine geçsin". (Özyetgin 2004: XVIII: 1/10; Radloff 1928: 53)

Budist çevre metinlerinde *tarı-* fiilinin *tarıg* kelimesi ile birlikte *tarıy tarı-* "ekin ekmek" şeklinde kullanılması, Uygur sahasında hububat tarımının yapıldığını veya en azından tarım çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. Metinler bunu *käpäs tarıyü yer, yür tarıyü yer* ifadeleri ile tanıklamaktadır. *tarıy tarı-* ve *tarıy tarıyü yer* ibarelerinin daha çok hububat tarımının anlatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki örneklere bakıldığında *tarıy tarı-* bir ürünü değil de, genel olarak "toprağı ekmek" şeklinde anlamlandırılır. *tarıy* kelimesi için Hamilton, "tohum, tohum ekilmiş yer (Tarla)" (1998:219) anlamını vermektedir. Dolayısıyla da *tarıy tarı-* birleşimini "toprağı ekmek; tarlaları ekip biçmek" şeklinde yorumlamaktadır:

balıq taştın tarıyçılaraı körür erti qurıy yerig suvayu öl yerig tarıyü quş quzyun sukar yulıyur sansız tümän özlüg ölürür tarıy tarıyü "Kentin dışında çiftçiler görüyordu. Onlar kuru toprağı sulayıp, nemli toprağı ekerlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yarattığı gagalayıp öldürüyorlar. Bir taraftan toprak ekilirken ..." (Hamilton 1998: 27).

qazyanç näy tarıy tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miñ tümän bulur "Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir tane (tohum) ekince, binlercesi, onbinlercesi elde edilir" (Hamilton 1998: 33).

Uygur Sivil belgelerinde geçen *tarıy tarıyü yer* tamlamasını "tarım yapmak için yer" veya "darı ekmek için yer" şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Diğer belgelerde *käpäs tarıyü yer* veya *yür tarıyü yer* gibi tamlamalar da geçmekte, bu belgelerde *käpäs* ve *yür* ihtiyacı nedeniyle tarla kiralanmakta ve kira bedeli de yine bu ürünlerle ödenmektedir. Hangi ürünün tarımı yapılacağı belli olmaktadır. Ayrıca Sivil belgelerde geçen *yür tarıyü yer* de "darı ekilecek yer" anlamını taşımaktadır. *Yür tarıyü yer* ile ilgili şu örnekte darı ihtiyacından dolayı tarla kiralanmaktadır:

maña mısırqä yür tarıyü yer kärgäk bolup qayımtunung sıqaptaı yarım äñiz yerin anuqqä tu(t)dum bu yerkä neçä urıy batza ekigü täñ alır biz bu yerkä berim alım kälsä ekirär yarım bişip//// berür biz (Yamada 1993: RH08-2/9) "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere verim alım (vergisi) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..."

Fiillerin Arapçadaki anlamlarına ve özellikle de MK'deki kullanışlarına göre, *zar'a* fiilinin “tohum saçmak” ve *hars* fiilinin de “tarla, çift sürmek; toprağı işlemek, tarım yapmak” anlamlarında *tarry tarı-* fiilinin karşılığı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. *ol tarry tarıdı* “He tilled the field” (Dankoff ve Kelly II. 559) cümlesini MK, Arapça *harasa'l-hars* (bk. ED 532b) ile karşılamıştır. *tarı-* karşılığının Arapça *harasa*, *tarig'*ın da Arapça *hars* olarak çevrildiği bu cümlede *tarig tarı-*ın doğrudan “toprağı işlemek, tarım yapmak” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Arapça *harasa* “(toprağı) sürmek, (yeri) ekip biçmek, işlemek” anlamını taşımaktadır (Mutçalı 1995: 158). MK'nin verdiği *tarry tarı-* fiilinin türevlerinde ise *tarig tarı-* esas olarak iki Arapça fiille, *hars* ve *zar'a* fiilleri ile karşılanmıştır. [“The field (or other) was sown” MK (Dankoff ve Kelly II. 331); “the seed was sown (*zuri'a*)” (ED 547a)] şeklinde Dankoff ve Kelly ile Clauson tarafından anlamlandırılan *tarry tarıdı* cümlesi için MK'de verilen karşılık *zar'a* fiilinin türevi *zuri'a* dır. Buradaki *tarry tarı-* kullanımı “tohum ekmek, tohum saçmak” anlamını taşımaktadır. Aynı şekilde *bu är ol tälim tarry tarıtyän* “This is a man who often dries grapes” MK (Dankoff ve Kelly I. 256) cümlesindeki *tarry tarıt-* ifadesi için MK'de Arapça karşılık olarak *al-zirâ'a* kelimesi verilmiştir (bk. ED 536a). Ancak aynı *tarry tarıt-* ifadesi için MK'de verilen ikinci örnekte *ol tarry tarıtyän ol* “He always orders tilling” MK (Dankoff ve Kelly II. 424), Arapça karşılık olarak da *al-hars* ifadesi kullanılmıştır. Fiillerin Arapçadaki anlamlarından yola çıkarak *tarry tarıt-* ifadesinin birinci örnekte “tohum saçmak”, ikinci örnekte ise “ekin ekmek, çift sürmek, tarım yapmak” anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz.

Karahanlılar döneminde çevrildiği sanılan ilk Türkçe Kuran çevirisine en yakın nüsha olan Türkçe Kuran Çevirisi'nde, bir yerde *tarı-* fiili tanıklanmaktadır. Arapça *tazra'una*'nın çevirisi olan *tarı-* fiili “ekin ekmek, ziraat yapmak” anlamıyla metinde geçmektedir:

aydı tarryay silär yeti yıllar tutaşı. nä kim ursa silär goçunlar anı başı içindä mägär az anıydın kim yegäylär kim “Dedi ki sizler yedi yıl eskisi gibi ekeceksiniz, yiyeceğinizden başka biçtiklerinizi başakta bırakınız” (Kök 2004: 177r/9=012/047).

Anonim Kuran Tercümesi'nde de *tarı-* fiili “toprağı, tarlayı ekmek, işlemek” için kullanılmıştır.

sän öz uruıyüñ birlä tarryıl “sen tarlayı kendi tohumlarınla işle” (Borovkov 2002: 252); *tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqıya tägi kim tarry yetilmiş waqtı ärdi* “işlesin, otlarını ayıklasın, sulasın o vakte değin ki tarla yetişiş olsun” (Borovkov 2002: 240); *ol yerni ... öz uruıyüñ birlä tar(ı)sa*

otasa suwarsa ol waqıya tägi kim tarıy yetilmış waqtı ärdi “ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıklaşın, sulaşın” (Borovkov 2002: 252).

İslami çevre Türkçe eserlerinden MK’de tek başına geçmeyen *tarı-* fiili, yine bu fiilden türetilmiş olan *tarıy* kelimesiyle birlikte bir etimolojik figür olarak sivil Uygur metinlerinde kullanıldığı gibi, *tarıy tarı-* şeklinde geçmektedir. MK’nin *tarıy tarı-*’dan türetmiş olduğu eylem ve isimler, geniş bir yayılım gösterir. MK’de *tarı-* fiili yanında *äk-* fiili de yer alır. MK’de, Uygur metinlerinde geçen *tarıy tarı-* kullanımını yanında, *tarıy äk-* kullanımını da dikkati çeker. MK’den sonraki eserlerde tarımla ilgili olarak *äk-* fiili ve onun türevleri kullanılmaya başlanmıştır. *tarı-* fiilinin yerini orta Türkçe döneminde almaya başlayan *äk-* fiilinin kullanım alanı da bu dönemle birlikte genişlemiştir. Bu dönemde bütün tahılların yetiştirilmesini anlatmak amacıyla, *äk-* fiili kullanılmıştır. Bugün de Türkiye Türkçesinde tarım yapmak işini karşılayan tek fiil, *ek-*’tir.

tarı- Fiilinin Fiil Türevleri

tarın- : *tarı-* fiilinin dönüşlü çatısı olan *tarın-* fiiline “(toprak) işlenmek; ekilmek” (< *tarı-n-*) (ED 552a) Sivil Uygur metinlerinde, İslami çevre eserlerinden MK ve Borovkov 2002’de rastlanmaktadır. Hem T II Nr. 4 nolu sivil Uygur belgesinde geçen *yerin bodun tarınıp* “yerini halk ekip” cümlesine, hem de erken İslami çevre eserlerinden MK’de geçen *er tarıy tarındı* cümlesine karşılık olarak, Arapça *yahrusu’l-hars* ifadesinin kullanılmış olmasına bakarak, *tarın-* fiilinin “(toprak) işlenmek, tarım yapmak” anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz.

T II Nr. 4 nolu metinde halkın tarlaları ektiği ve yer başına da kalan vergisi ödedikleri ve yoksul olmalarından dolayı *kalan* vergisiyle ilgili istekleri anlatılmaktadır:

çrıyay qalançı bodunlarqa ozatın bärü çirtinnin tarıg[-ka] tägi yerin bodun tarınıp yer başınqa qalan tutup bodun kiñäşip qalansız quv(r)aylarqa qalanlıy yertä kuv(r)ayqa bersä bermiş yerkä qalan qodup s(a)ñ(i)gik yerni qalanın tutmadın säkin berip quv(r)ayqa yaqasız berip yorır atı matı ärsär biz bı bitigtäki atlıyça çrıyay bodunların küçümüz yoq üçün qalanlıy yerni m-ä bizkä äksitmädin s(a)ñigik yerni tarıp säkin bermädin küçämiz yolınta biz bitigtä uda kirmişçä bodunlar qalansız kuv(r)ay birlä qayu bägkä eşikä barıp sözläsär birlä bolup sözleşirbiz “yoksul kalancı halklara eskiden beri Çirtin’in ekinli arazisine kadar yerini halk ekip yer başına kalan (vergisi) ödeyip halk müşavere edip, kalan vergisi olmayan cemaatlere kalanlı yerden cemaate verse, verdiği yere kaln (vergisi) koyup manastıra ait yerin

kalanını ödemedeki sekin (vergisi) verip cemaate kirasız verip geçerli adı madı her ne ise (?) biz bu senetteki adları geçen kadar yoksul halkların, gücümüz olmadığı için kalan vergisine tâbi yeri de bize küçültmeden manastıra ait yeri ekip säkin (vergisi) vermeden zorladığımız hakkında biz senede uyararak girmiş kadar halklar kalansız cemaat ile hangi (sorumlu amir) beye, hanıma varıp söylesek beraber olup sözleşiriz.” [T II Nr. 4 (Özyetgin 2004: XXV. 5/16; Radloff 1928: 77)].

MK’de geçen *tarıy tarın-* ifadesi dönüşlülük ve istek bildirmektedir. MK’de iki yerde geçen *tarıy tarın-* fiili “tohum ekmeğe niyet etmek” ve “tohum ekmeğe” anlamıyla kullanılmıştır:

ol tarıy tarındı “o kendi kendine tohum ekti” “The man tilled for himself, independently” MK (Dankoff ve Kelly II. 346); *är tarıy tarındı* “er tarlayı ekip biçmeye niyet etti” “The man pretended to till the field” MK [Dankoff ve Kelly II. 340 (DLT II. 145, 159)].

Borovkov 2002’de geçen aşağıdaki cümlede *tarın-* fiili tam olarak işin bittiğini göstermektedir. Bir parça tarlanın ekilmiş olduğu anlatılan aşağıdaki örnekte *tarıy* adının “tarla” anlamıyla kullanılması önemlidir. Ancak, burada bir parça tahıl? anlamı olabileceği de göz ardı edilmemelidir:

mänim bir käsäk tarıyım ärdi tarınmış yetilmiş ärdi “benim bir parça tarlam vardı, ekilmiş, ekini yetilmiş idi” (Borovkov 2002: 253).

tarıl- : *tarı-* fiilinin edilgen çatılı şekli olan *tarıl-* fiili “ekilmek” [(*< tarı-l-*) “to be cultivated” (ED 547a)] sadece erken İslami çevre eserlerinden MK’de tanıklanmaktadır. MK’de verilen bu örneğin özelliği *tarıy tarıl-*’in farklı anlamlarda yorumlanmış olmasıdır. *tarıy tarı-* Budist ve Maniheizt çevre Türkçe metinleri, sivil Uygur belgeleri ve MK de dâhil erken İslami çevre metinlerinde “darı ekmeğe, tarım yapmak” anlamlarında kullanılmıştır. MK’deki bu *tarıy tarıldı* cümlesi ise, Dankoff ve Kelly tarafından “tarla ekildi / The field (or other) was sown” [Dankoff ve Kelly II. 331], Clauson tarafından ise, “the seed was sown (zuri’a)” (ED 547a) olarak yorumlanmıştır. MK, bu cümlenin Arapça karşılığını *zuri’a* olarak vermektedir. *Zuri’a*, *zar’a* “ekin, tohum saçmağa, bitirmeğe” (Ahterî Kebir s. 224) fiilinin edilgeni olmasından dolayı, Clauson’un verdiği anlam daha doğru olmalıdır.

tarıt- : *tarı-* fiilinin ettirgen şekli olan fiil (*< tarı-t-*) (ED 536a) “ektirmeğe, ekme işini düzenlemeğe” anlamını taşımaktadır. *tarı-* fiilinin ettirgen şekline Budist Türk çevresi metinlerinde *Altun Yaruk* ve İslami çevre Türk yazı dili eserlerinden KB ile MK’de rastlanmaktadır.

Altun Yaruk'ta geçen örneklerde *tarı-* fiilinde olduğu gibi, *tarıt-* fiilinin de, “iyi kök ekmek” şeklinde metaforlu kullanımlarının olduğunu görüyoruz:

bışinç tınl(ı)glar tözinçe nom nomlap tarımaduk edgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış edgü yıltızlıg urugların bışurup edgüke mengike yaratmak-ka tayanıp (Kaya 1994: 294-21/23+295-1/2) “beşinci canlılar köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyikök tohumlarını bitirip, olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp ...”.

İslami çevrenin ilk eserlerinden MK ve KB'de ise, *tarıt-* fiili “ektirmek” anlamıyla geçmektedir. *bu är ol tälim tarıy tarıtıyän* “This is a man who often dries grapes” (Dankoff ve Kelly I. 256) cümlesindeki *tarıy tarıt-* ifadesi için MK'de Arapça karşılık olarak *al-zirâ'a* kelimesi verilmiştir (bk. ED 536a). *ol tarıy tarıtıyän ol* “He always orders tilling” (Dankoff ve Kelly II. 424) cümlesi için ise, Arapça karşılık olarak *al-hars* ifadesi kullanılmıştır. *Hars* ile *zar'a* fiillerinin Arapçadaki anlamlarından yola çıkarak, *tarıy tarıt-* ifadesini ilk cümlede “tohum saçmak”; ikinci cümlede ise, “ekin ekmek, çift sürmek, tarım yapmak” şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Aşağıdaki örnekte geçen *tarıt-* fiilinin anlamı ise, “ektirmek” değil; “dağıtmak”tır. *ülüş tarıt-* şeklindeki kullanım, “pay, hisse dağıtmak” anlamı ile cümlede geçmekte olup tarımla bir ilgisi yoktur. Ancak, *tarıt-* fiilinin “dağıtmak” anlamını göstermesi açısından önemlidir:

kiçig yigit yaşınta ... saçı başı yürünärsär ... ülüş tarıtıp övkäçi ärsär (Kaya 1994: 594-8/10) “küçük yiğit yaşında ... saç başı ağarsa pay/hisse dağıtıp öfkeli ise”.

tarıtdur- : Budist Uygur Metinlerinden *Altun Yaruk*'ta geçen *tarıtdur-* fiili “ektirtmek” (< *tarı-t-tur-*) tarımsal işlevin dışında metaforlu bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. *ädgüliüg yıltızların tarıtdur-* şeklindeki metaforlu kullanımın anlamını da “iyi köklerini ektirmek” şeklinde verebiliriz:

tınlıy oylanlarıning tarımaduq ädgüliüg yıltızların tarıtdurıyaylar tarımış ädgü yıltızların üklitdürüp asturup bışrunturıyaylar ... (Kaya 1994: 88-3/7) “canlı oğullarının ekilmeyen iyi kökünü ektirecekler; ektiği iyi köklerini çoğaltırıp artırıp olgunlaştıracaklar”.

tarımsın- : Clauson, *tarı-* fiilinin türevi olarak belirttiği *tarımsın-* fiili “ekin eker görünmek” (< *tarı-m+sı-n-*) için Divan'da geçen *ol tarıy tarımsında* cümlesini örnek vermekte ve “he pretended to sow the sees (yazra'u'l-zar’), but did not actually sow it” anlamını vermektedir (ED 551a). Fiilin MK'de verilen Arapça karşılığı olan *yazra'u'l-zar'* ifadesi “tohum ekiyor” şeklinde

anlamlandırılabilir. Dankoff ve Kelly ile Atalay da cümlelerin anlamlarını şu şekilde verirler: “o ekin ekmeye niyet etti”; “He pretended to sow the seed but did not really do so” (Atalay II. 259; Dankoff ve Kelly II. 395).

Sonuç

Tarihî ve modern Türk dili alanında geçirmiş olduğu evreleri göstermeye çalıştığımız bu çalışmada, *tarı-* fiilinin Türk tarımında “tarım yapmak” işlevini karşıladığı ve özellikle de tarihî Türk dili alanında tarım faaliyetlerini göstermesi açısından önemli bir fiil olduğu görülmektedir. Her ne kadar runik harfli Türkçe metinlerde fiil tanıklanmamış olsa da, fiilden türetilen *tarlay/tarılay* adlarının mevcut bulunması, Türkçedeki *tarı-* “tarım yapmak” fiilinin var olduğunu göstermektedir. Tarihî Türk dili alanlarında yukarıda gösterdiğimiz metinlerde geçen fiil, Türklerde tarım faaliyetlerinin olduğunun da göstergesidir. Yukarıda vermiş olduğumuz bazı Budist ve Maniheizt çevre tercüme eserlerinde de fiilin tanıklanması ve yabancı kelimeye karşılık Türkçe *tarı-* fiilinin verilmiş olması da Türklerde Türkçe tarım terminolojisinin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca, fiilin metaforlu kullanımlarının olması, Türk sosyal yaşamında tarımın ne denli önemli olduğunu gösterir.

Açıklamalar

- ¹ Terimler ile ilgili metinlerde geçen bütün örnekleri görmek isteyenler, kaynakçada belirttiğimiz çalışmamıza bakabilirler (Gül 2004).
- ² Yakutçada “toplamak” anlamı ile yaşayan *tary-* fiili, genelde ot kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır (Sleptsov 1972).
- ³ *Aşlıq* da bilindiği üzere MK’da Oğuz kelimesi olarak ve “buğday” anlamı ile verilmiştir (DLT I. 373).
- ⁴ Bu yazıtların metni şu şekildedir: *çuçuq böri s(a)ñun ... –un qatun tarlayım ... m tarlay y...* (Y 12 Aldı Bel I, Vasil’ev 1983: 20).; *çuçuş q(a)tun t(a)rl(a)γ(ı)m qırrı yor(ı)t(ı)m* (Y 72 AldıBel II, Vasil’ev 1983: 20)
- ⁵ Maniheizt ve Budist Türk çevresi metinlerini dil özelliklerine ve dış görünüşlerine göre tasnif eden ve tarihlendiren Ağca (2006: 29), Sekiz Yükmek Sutra ve Maitrisimit’in yanı sıra KP’nin de klasik öncesi / erken tarihli Budist Türkçe metinler arasında değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Bu çerçevede *tarı-* fiilinin ve türevlerinin erken tarihli Maniheizt ve Budist Türk çevresi metinlerinden itibaren tanıklandığını söyleyebiliriz.
- ⁶ Uygurlardaki tarımı ve tarımın süreçlerini en iyi gösteren iki metin Zieme (1975: 109-143) ve Molnar-Zieme (1989: 140-152) tarafından yayımlanmıştır. Her iki metinde de tarım süreçleri çok iyi bir şekilde anlatılmaktadır.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça

Kar. K. = Karayim Kırım ağ.

Kar. L. = Karayim Haliç-Lutzk ağ.

Kar-Malk. = Karaçay-Malkar Türkçesi.

Kar. T. = Karayim Troki ağ.

KB = Kutadgu Bilig.

Kaynaklar

- Ağışiv, İ. M. vd. (1993). *Başkört Tilinin Hüzüliği*. C. I-II. Moskva: Russkiy Yazık.
- Ağca, Ferruh (2006). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler". *Türkbilig* 12: 3-37.
- Abterî Kebir/Arapça-Türkçe Büyük Lügat* (ty). İstanbul: Meral Yay.
- Akalın, Şükrü Haluk, N. Kurpeşvo ve N. Tannagaşeva (1995). *Şor Türkçesi Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- Arat, Reşid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: TDK Yay.
- _____, (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks*. Haz. Kemal Eraslan vd. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- _____, (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1994). *Kutadgu Bilig II-Tercüme*. 6. baskı. Ankara: TTK Yay.
- Ata, Aysu (1998). *Nebcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk yolu. III Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Atalay, Besim (1940-1943). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. I-II-III-IV. Ankara: TDK Yay.
- _____, (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lügat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yay.
- Bammatova, Z. Z. (1969). *Kumıksko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya izdatelstvosu.
- Baskakov, N., A. vd. (1974). *Karaimsko Russko Pol'skiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu. Ankara: TDK Yay.
- CC = Grønbech, Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einer Munksgaard.
- Dankoff, Robert, and James Kelly (1982-1985). *Mahmūd al-Kāşğarî. Compendium of the Turkic dialects (Diwān luğāt at-turk)*. Ed. and transl. with introduction and indices. P. 1-3. Harvard University.
- Devellioglu, Ferit. (1990). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. 9. baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.

- Doerfer, Gerhard (1963-75). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV. Wiesbaden.
- , (1982). “Zum Vokalismus nichtester Silben im Alttürkischen”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)* 74: 103-128.
- Eckmann, Janos (1995). *Nebcü'l- Ferâdis. Cennetlerin Açık Yolu I – II. (Metin)*. Haz. S. Tezcan, H. Zülfikar, Ankara: TDK Yay.
- ED = Clouston, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- EDAL = Starostin, Sergei, Anna Dybo ve Oleg Mudrak (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo. London-Boston: Brill Publications.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. Bd. 1-2. (Turcologica 7). Wiesbaden.
- Fedotov, M. P. (1996). *Étimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı, Tom I-II*. Çe-boksarı: Çuvaşkiy Gosudarstvenniy İnstitut Gumanitarınih Nauk.
- Gül, Bülent (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- , (2008). “Eski Türk Tarım Terimlerinin Metaforlu Kullanımları Üzerine”. *Uluslararası 2. Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: TDK Yay. 291-308.
- , (2009). “äk- “ekmek” ve Türevleri Üzerine”. *International Journal of Central Asian Studies* 13: 291-316.
- Hamilton, James. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uyurcası*. Ankara: Simurg Yay.
- Hamzayev, M. vd. (1962). *Türkmen Dilinin Sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Neşiryatı.
- Jarring, Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Kamus-ı Türkî*. (1317). İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Kara, Georg (2001). “Majar xel dex Mongoltoi tösoötei ügşin uçır.” *Mongolica* 11 (32): 54-61.
- Kara, Georg und Peter Zieme (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pandita und der Manjuşinâmasamgiti*. (Berliner Turfan-Texte VIII). Berlin: Akademie Verlag.
- Kaya, Ceval (1994). *Uyurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- KR = İbni Mühenna, Cemalüddin (1340). *Kitabu Hilyeti'l-İnsan ve Hilbeti'l-Lisan*. Haz. Kilisli Rifat. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Koç, Kenan vd. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73, 1v-235v 2)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

- MaitrH V. = *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit.* (1988). In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit. Bd.1-2. Wiesbaden: Harrassowitz.
- MaitrH X. = Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1987). "Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde". *Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*. *Altorientalische Forschungen* 14: 350-376.
- Molnar Adam and Peter Zieme (1989). "Ein weiterer uigurischer Erntegen.", *Altorientalische Forschungen* 16: 140-152.
- Mualı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1910). *Uigurica II*. Berlin: AKPAW.
- Naskali, Emine Gürsoy ve Muvaffak Duranlı (Haz.) (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Necip, Emir Necipovi (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban. Ankara: TDK Yay.
- Nevayil. = *Alişer Navâiy Asarlari Tilining İzâhli Lugati*. (1983). I, II, III, IV. Tâşkent: Yy.
- Özyetgin, Melek (2001). *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fıil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Köksav Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi. Ankara: Köksav.
- _____, (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Köksav Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi. Ankara: Köksav.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongolskiy Slovar' Mukaddimat Al-Adab*. Çast I-II. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR.
- Radloff, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Taymas, Abdullah Battal (1988). *İbni Mühenna Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat (1983). "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". *TTK Belleten* XLVI (184): 795-838.
- _____, (1993). *Irk Bitig (the book of Omens)*. Turcologica Bd. 18. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yay.
- Tenişev, Ethem Rahimovi (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.

- Toparlı, Recep vd. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yay.
- TS = *Tarama Sözlüğü*. (1963-1972). C. 6. Ankara: TDK Yay.
- Tumaşeva, G. (1992). *Slovar' dialektov Sibirskix Tatar*. Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- TüSl = *Türkçe Sözlük*. (1998). 9. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- UWb. = Röhrborn, Klaus (1977-1998). *Uigurische Wörterbuch*. 1-4. Wiesbaden.
- Vasil'ev, Dmitri D. (1983). *Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeni-seya*. Leningrad: "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye.
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu. Osaka University Press.
- Yegorov, V. G. (1964). *Étimolojişeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Yusuf, Berdak ve Mehmet Mâhur Tulum (1994). *Sözlük. Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi*. İstanbul: TDAV.
- Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüşhası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK Yay.
- Zieme, Peter. (1975). "Ein uigurischer Erntesegegen". *Altorientalische Forschungen* III: 109-143.
- _____, (1981). "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster". *Altorientalische Forschungen* 8: 237-263.
- Warnke, Ingrid (1983). "Fragmente des 25. und 26. Kapitels des Kşanti qılğuluq nom bitig". *Altorientalische Forschungen* 10: 243-268.
- WMS. = *Wörterbuch der heutigen mongolischen Sprache*. (1941) Unter Mitwirkung von W. A. Unkrig, zusammengestellt von R. Bleichsteiner und W. Heissig. Wien-Peking: Siebenberg Verlag.
- Xu Yinan (2000). *Xinjiang-Çinghai Sa-la-yü Wei-wu-er-yü Ci-hui Bi-jiao*, Wulumuqi: Xinjiang Daxue Chubanshe.

On the Verb *tari-* and its Derivations

Bülent Gül*

Abstract

This article focuses on the verb *tari-*, which is one of the two fundamental terms of Turkish agricultural terminology, and explores its derivations, which are *tarm-* “to cultivate (the land)”, *tari-* “to be sown”, *tarit-* “to scatter seeds; to sow the field, to have the field sown; to scatter”, *tarıtdur-* “to make the field sown” and *tarımsın-* “to appear to be sowing seeds”. A comprehensive corpus review has been conducted to identify the usage of the verb in Turkish texts using runic letters as well as in Turkish texts found within Buddhist, Manicheist and Islamic contexts. The study also discusses the verb within the context of modern Turkish. In this way, the article aims to demonstrate the usage areas of the *tari-* verb on the one hand and the significance of linguistic material in Turkish agricultural research on the other.

Keywords

The verb *tari-*, agriculture, Turkish agriculture, Old Turkish, Uyghur.

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature – Ankara / Turkey
bulentg@hacettepe.edu.tr

О глаголе *тары-* и его производных

Бюлент Гюль*

Аннотация

В данной статье рассматривается глагол *тары-*, являющийся одним из двух основных терминов сельскохозяйственной терминологии, а также такие производные этого глагола, как *тарын-* «обрабатывать (землю)», *тарыл-* «быть посаженным», *тарыт-* «сеять семена, возделывать поле, посадить, распространять», *тарытдур-* «заставить (повелевать) посадить» и *тарымсын-* «делать вид что садишь». С целью определения области использования глагола было проведено широкоспектральное исследование рунических тюркских текстов, тюркских текстов буддистского и манихейского толков и исламских тюркских текстов. Также затронуты области употребления этого глагола в современном турецком языке. Целью данной статьи является выявление областей применения турецкого глагола *тары-*, являющегося одним из основных терминов турецкого сельского хозяйства, а также показать читателю важность языкового материала в турецких сельскохозяйственных исследованиях.

Ключевые Слова

глагол *тары-*, сельское хозяйство, турецкое сельское хозяйство, древнетюркский язык, уйгурский язык.

* доц.док., университет Хаджеттепе, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы – Анкара / Турция
bulentg@hacettepe.edu.tr